

XALQ OG‘ZAKI IJODINING KICHIK LIRIK JANRLARIDA QOFIYANING ISHLATILISHI

Boyatov Oybek Maxmudjon o‘g‘li

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

University of Business and Science

<https://orcid.org/0000-0002-7070-587X>

Oybekboyatov151@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17903846>

Annotatsiya. Mazkur maqola “Xalq og‘zaki ijodining kichik lirik janrlarida qofiyaning ishlatilishi” mavzusiga bag‘ishlangan bo‘lib, o‘zbek adabiyoti va umumiy janriy tipologiya nuqtayi nazaridan maqol janridagi qofiya elementlarining mavjudligi, turlari, funksiyalari va estetik ta‘sirini tizimli tarzda o‘rganadi. Tadqiqotning maqsadi – maqol janridagi qofiya fenomenini tarixiy-tipologik, stilistik va pragmatik qatlamlarda tahlil qilib, uning adabiy-nutqiy kommunikatsiyadagi o‘rni va janrning ifoda vositalariga qo‘shgan hissasini aniqlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: Maqol, she‘r, qofiya, qo‘shiq, doston, vazn, qofiyanish.

Annotation. This article is devoted to the topic “The Use of Rhyme in the Minor Lyric Genres of Folk Oral Creativity” and examines, from the perspective of Uzbek literature and general genre typology, the presence, types, functions, and aesthetic impact of rhyme elements in the proverb genre. The aim of the study is to analyze the phenomenon of rhyme in proverbs within historical-typological, stylistic, and pragmatic layers, and to determine its role in literary-communicative expression as well as its contribution to the genre’s stylistic devices.

Keywords: Proverb, poem, rhyme, song, epic, meter, rhyming.

Аннотация. Данная статья посвящена теме «Использование рифмы в малых лирических жанрах народного устного творчества» и рассматривает с позиции узбекской литературы и общей жанровой типологии наличие, виды, функции и эстетическое воздействие рифмованных элементов в жанре пословиц. Цель исследования — проанализировать феномен рифмы в пословицах в историко-типологическом, стилистическом и прагматическом аспектах, а также определить её роль в литературно-коммуникативном выражении и вклад в систему средств выразительности жанра.

Ключевые слова: пословица, стихотворение, рифма, песня, дастан, метр, рифмовка.

Kirish. Folklorshunos va she‘rshunos olimlarning monografik yo‘sindagi ishlarida, turli ilmiy maqolalarida xalq she‘rlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlariga, tarixiy-genetik asoslariga, obrazlar tizimiga, jahon xalqlari og‘zaki ijodi namunalari bilan uzviy mushtarak va farqli jihatlariga nazar solingan. Shuningdek, o‘zbek xalq qo‘shiqlarining badiiyati, obrazlar dunyosi o‘rganilganda bevosita ularning janri, shakli, vazni, band qurilishi, qofiyasi, urg‘usi haqida ham ayrim qarashlar bayon qilingan, lekin monografik yo‘sindagi ishlar yaratilgan emas.

Adabiyotlar tahlili. Jahon xalqlari she‘rshunosligida esa xalq she‘r tuzilishi bilan bog‘liq masalalar allaqachon o‘z yechimini topib ulgurgan. K. Risalievanning “Qirg‘iz she‘r tuzilishi”, Z.Ahmetovanning “Qozoq she‘r tuzilishi”, I.V.Steblevaning “Turkiy xalqlar she‘r tuzilishi” kabi ishlari ana shular jumlasidandir.

O'zbek xalq she'r tuzilishining ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish doirasida bir qator ilmiy maqolalar yozilgan bo'lsa-da, nazariy asos to'la-to'kis yaratilib bo'lindi, deya olmaymiz. She'r tuzilishida yetakchi unsur sifatida taassurot uyg'otadigan birgina qofiyani olib ko'rish mumkin. Deylik, Sharq xalqlari she'riyatida qofiyaning tutgan o'rni xususida Shamsiddin Qays Roziy, Abu Nasr Farobiy, Vohid Tabriziy, Atoulloh Husayniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning ilmiy qarashlari bayon etilgan.

1972-1975 yillarda "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida katta bahs boshlandi. Bunda A.Rustamov, S.Mirzaeva, B.Sarimsoqov, H.Mirhaydarov, U.To'ychiev, T.Bobojev singari she'rshunos olimlar qofiya ilmi bilan bog'liq o'z qarashlarini ifodaladilar.

Ushbu bahslarda olimlar tomonidan ikkita katta ilmiy gipoteza asoslandi. Bir guruh olimlar mumtoz qofiya ilmini barmoqqa tatbiq qilib bo'lmaydi, degan xulosaga kelgan bo'lsalar, ikkinchi guruh she'r ilmi mutaxassislari, aksincha, arab-fors qofiya unsurlarini barmoqda ham qo'llayverish mumkin, degan xulosaga kelib, o'z qarashlarini yetarlicha ilmiy-faktik asosga ko'ra isbotladilar. She'riyatda "ritm o'qqa, qofiya banddan-bandga o'tayotgan o't" ga qiyos etiladi. Binobarin, ritm she'riy nutqdagi muayyan, bir-biriga monand bo'laklarning, so'z haqida tovushlarning ma'lum tartib va bir xilda takrorlanib kelishidir.

Bundan ko'rinib turibdiki, ritmsiz she'r bo'lmaydi. Xususan ritm she'rda misralardagi bo'g'inlarning tengligi, turoq tartibining bir xilda takrorlanishi bilan yaratiladi. Ritmning bunday o'ziga xos xususiyatlari klassik she'riyat bilan hozirgi zamon she'riyati, ya'ni aruz vazni bilan barmoq sistemasida ritm farqlanishiga olib keladi. Chunonchi, aruz vaznidagi she'rlarda ritm misralardagi cho'ziq /-/ hamda qisqa bo'g'inlarning bir maromda takrorlanishidan kelib chiqadi [Хомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. 1967. 181.]. Masalan, Alisher Navoiyning:

Oshiq o'ldim bilmadim, yor o'zgalarga yor emish,
Olloh-olloh, ishq mundoq balolar bor emish, -

Bayti bilan boshlanuvchi g'azalini o'rganish asnosida ham yuqoridagi fikr tasdig'ini ko'rish mumkin. Bu yerda baytdagi har ikki misra so'zlari ham hijoning qisqa va cho'ziqligi hamda turoqlar sonining tengligi jihatidan bir-biriga mos tushgan. Ya'ni g'azalning har bir misrasi to'rt rukndan /oshiq o'ldim olloh-olloh; bilmadim – ishq aro; yor o'zgalari – mundoq balolar; yor emish – bor emish / iborat. Ruknlarning birinchisi to'rt, ikkinchisi va to'rtinchisi uch, uchinchi rukn esa besh hijoli. Uchinchi ruknning uchinchi, qolgan ruknlarda ikkinchi hijo qisqa bo'lib, qolgan hijolar to'liq. Shuningdek, g'azalning qolgan misralari ham rukn sonlari, hijolar tengligi va ularning qisqa hamda cho'ziqligi bilan yuqoridagi birinchi baytga birday hamohang bo'lib keladi. Bu g'azalda yagona ritmni, musiqiylikni yuzaga keltiradi. Misra oxirida tovushlarning takrorlanishi natijasida qofiyalangan so'zlar esa g'azal musiqiylikni ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Klassik she'riyatimizga ko'proq xos bo'lgan bunday xususiyat hozirgi zamon she'riyati, jumladan, xalq maqollarida unchalik bo'y ko'rsatmaydi. Barmoq vaznidagi she'rlarda va maqollarda ohangdoshlik, ya'ni ritm she'r misralaridagi hijolarning takrorlanishi, turoq qofiya hamda radiflardan hosil bo'ladi. Masalan:

Yaxshilikka yaxshilik –

Har kishining ishidir.

Yomonlikka yaxshilik-

Mard kishining ishidir. – [Ўзбек мақоллари. 2003. 154.]

maqolini olib ko'raylik. Maqol barmoq sistemasining yetti hijoli vaznida bitilgan. Misralar ikki turoqli. O'zaro qofiyalanib kelgan yaxshilik, ishidir ohangdosh so'zlari birday uch hijodan iboratdir. Bu yerda yaxshilik, ishidir, kishining so'zlari takrorlanib kelgan bo'lsa-da, maqolning ravonligiga halaqit bermaydi. Aksincha, hijolarning tengligi, tovushlarning bir xilda takrorlanib kelishi maqolda jozibali, o'ynoqi ritm yaratishda muhim rol o'ynamoqda.

Tahlil va natijalar. O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi uzoq qadim tarixga ega deymiz. Shu ma'noda maqol va qo'shiqlarning paydo bo'lishi mehnat jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Demak, ritmik nutqning yuzaga kelishi ham mehnat jarayoni, shuningdek, insonning ilk ijtimoiy rivojlanish davridagi ishi va kurashi bilan bog'langan. Masalan, ketmon chopayotgan dehqon ishiga monand bir xilda harakat qilsa, ishi yengillashadi. Yoki dastgoh ishchisi, sex tikuvchisining bir xildagi ritmik harakati ular mehnatini osonlashtiradi, bajarayotgan ishni ma'lum bir izga tushiradi. Qo'shiq yoki dostonlarda esa qo'llanadigan purma'no so'z, hijo, qofiya hamda rangin radiflarning qudrati evaziga ritm hosil bo'ladi. Misollarga murojaat qilaylik:

Erka tutsa onasi,

Taltayadi bolasi.

To'g'ri tutsa onasi,

Yurtga ega bolasi. [Ўзбек мақоллари. 2003. 158.]

Xalqimiz dilidan dur bo'lib quyilgan bu maqol tarbiya mavzuida. U bola tarbiyasi naqadar nozik ekanligi, bola tarbiyasida onaning tutgan o'rni, bolani haddan ziyod erkalatish yaxshilikka olib kelmasligi ta'kidlanadi. To'rtlikda bunday katta ma'noni hosil qilishda misralardagi qofiyalar asosiy rol o'ynaydi. Zero misralardagi onasi, bolasi so'zlari jozibali qofiyani yuzaga keltirmagan bo'lardi. Chunki bunday holda ma'no buzilmasa-da, qofiyadosh so'zlarda hijolar uyg'unligi unli va undosh tovushlarning takror sistemasi meyoridan chetga chiqadi.

Maqollarda o'zbek she'riyatidagi band ko'rinishlarining bir nechta an'anaviy turlari uchraydi. Maqollarda asosan, sodda band / ikkilikdan otilikkacha/ ko'rinishlardagi bandlar uchraydi. Jumladan, ikkiliklar,

Qiz saqlay bilmagan go'ng etar,

Ipak saqlay bilmagan yung etar. [Ўзбек мақоллари. 2003. 159.]

Yoki:

Yaxshi bola nom keltirar,

Yomon bola g'am keltirar. [Ўзбек мақоллари. 2003. 163.]

Maqollarda uchliklar ham uchraydi:

Bir ko'rgan tanish,

Ikki qo'rgan-oshna,

Uch ko'rgan-qarindosh. [Ўзбек мақоллари. 2003. 263.]

Maqollar orasidagi uchliklarni tahlil qilganimizda ko'rishimiz mumkin, qofiyalanishda ham, bandlardagi misralar sonida ham izchillikka qat'iy rioya qilinmagan. Umuman, maqoldagi oxirgi xulosa banddan kelib chiqadigan mantiqqa ko'ra, uning shakli, tuzilishi boshqalardan farq qiladi va bu uchlikdan tuzilgan maqollarga xos xususiyat ekanligini aytish mumkin. Uchliklar odatda yuqoridagi kabi a-b-a tarzida qofiyalanishi mumkin.

To'rtlikdan iborat bo'lgan maqollarda to'rtlikning besh-olti xil qofiyalanuvchi har xil turoqli ko'rinishlarini uchramiz. Masalan, quyidagi maqol 7 hijoli barmoq vaznida yozilgan:

Go'ja tuysang, mayda tuy,

Qaynotangning tishi yo'q.

Qayga borsang, shunda bor,

Qaynotangning ishi yo'q. [Ўзбек мақоллари. 2003. 263.]

Maqol b-a-b-a tarzida qofiyalangan.

Quyidagi maqol juda kam uchraydigan ikki xil vaznda yozilgan:

Qor yog'di deb sevinma,

Ayozlari bor.

Xo'ja keldi deb sevinma,

Niyozlari bor. [Ўзбек мақоллари. 2003. 494.]

Ushbu maqolning birinchi bandi 7 bo'g'inli, uchunchisi 8 va to'rtinchi bandlari 5 bo'g'inli bo'lib, b-a, ba tarzida qofiyalangan.

Quyidagi maqol ham xuddi ana shunday shakldagi maqollar sirasiga kiradi:

Qor yog'di deb sevinma,

Qirovlari bor.

So'fi keldi deb suyunma,

So'rovlari bor. [Ўзбек мақоллари. 2003. 494.]

Uchlik maqollarda esa gohida a-a-a tarzida qofiyalangan maqollar ham uchraydi. Masalan,

So'z ko'rki –maqol,

Guzar ko'rki- baqqol

Yigit ko‘rki-soqol. [Ўзбек мақоллари. 2003. 154.]

Ushbu maqolda maqol, baqqol, soqol so‘zlari o‘zaro qofiya qilingan. Qolaversa, so‘zlar faqat birgina harfini almashtirish orqali yangi ma’no anglatishga xizmat qilgan.

Bog‘ni boqsang – bog‘ bo‘lur,

Botmon dehsar yog‘ bo‘lur.

Boqimsiz bog‘ tog‘ bo‘lur,

Yurak-bag‘ring dog‘ bo‘lur. [Ўзбек мақоллари. 2003. 25.]

Maqol barmoq sistemasining yetti bo‘g‘inli vaznda yozilgan. a-a-a-a shaklida qofiyalangan. Yetti hijoli misralar bog‘, yog‘, tog‘, dog‘ so‘zlari orqali ohangdoshlik kasb etgan. Qofiyadosh so‘zlarning o‘zagi uyg‘un, faqat bitta harfni o‘zgartirish orqali boshqa ma’no hosil qilingan. Bu yerda takrorlanib kelgan bo‘lur so‘zi radif bo‘lib, maqol ritmiga putur yetkazmaydi, aksincha musiqiylikni ta’minlagan.

Quyidagi maqol ham ana shunday barmoq vaznining yetti bo‘g‘inida yozilgan:

Charx yigirsam pul bo‘lar,

Boshim dasta gul bo‘lar.

Yaxshi-yaxshi yigitlar,

Eshigimga qul bo‘lar. [Ўзбек мақоллари. 2003. 37.]

Maqolda birinchi, ikkinchi va to‘rtinchi satrlar pul, gul, qul so‘zlari yordamida o‘aro qofiyalangan. Ular so‘zi radifdir. Bu yerda uchinchi qatordagi yaxshi-yaxshi yigitlar so‘zining takrorlanib kelishi maqolning ohangdorligini ta’minlagan. Bu yerda qofiyaning yo‘qligi bilinmaydi.

Yomon bilan yo‘ldosh bo‘lsang,

Yomondan burun o‘lasan.

Yaxshi bilan sirdosh bo‘lsang,

Yaxshilik bilan unasan. [Ўзбек мақоллари. 2003. 55.]

Sakkiz bo‘g‘indan iborat bo‘lgan ushbu maqolning qofiyalanishi butunlay o‘zgacha. Masalan, birinchi satr bilan uchinchi satrdagi yo‘ldosh-sirdosh so‘zlari qofiyalangan bo‘lsa, bo‘lsang so‘zi radif vazifasida kelgan. O‘lasan-o‘lasan so‘zlari ikkinchi va uchinchi satrlarni qofiyadosh qilishga xizmat qilgan.

Oriq degan yomon toy,

Yozga chiqib ot bo‘lar.

Yomonlikni ko‘p qilsa,

Yaxshi kishi yot bo‘lar. [Ўзбек мақоллари. 2003. 67.]

Ushbu maqolda ikkinchi va to‘rtinchi qatordagi ot, yot so‘zlari qofiya qilingan. Birinchi va uchinchi qatordagi so‘zlar qofiya xatolariga kiradi.

Maqollar beshlik shaklida kelganda ulardagi qofiyalanish quyidagicha bo‘ladi:

Yomon otga yol bitsa,

Yoniga tursuk boylatmas,

Yomon erga mol bitsa,
Yoniga qo'shni yo'latmas,
Yo'latsa ham tindirmas. [Ўзбек мақоллари. 2003. 57.]

Maqolda birinchi satr bilan uchinchi satrdagi yol-mol so'zlari satrdagi boylatmas, to'rtinchi satrdagi yo'latmas va beshinchi satrdagi tindirmas so'zlari qofiya qilingan. Maqol a-b-a-b-b tarzida qofiyalangan.

Ko'pincha maqollarda ichki va tashqi qofiyalar ham qo'llaniladiki, ular quyidagi tarzda qofiyalanadi:

Shirin-shirin so'zlasang,
Ilon inidan chiqar.
Achchiq-achchiq so'zlasang,
Musulmon dinidan chiqar. [Ўзбек мақоллари. 2003. 86.]

Bu yerda ikkinchi va to'rtinchi qatordagi inidan-dinidan so'zlari qofiya qilingan. Shirin-shirin so'zlari esa uningn antonimi bo'lgan achchiq-achchiq so'zlariga qofiya qilingan. Garchi bu so'zlar och qofiya bo'lsa-da, maqolning ohangdorligini ta'minlab, unga alohida joziba baxsh etgan.

Er yigit deb kim aytar,
Yovda yalov yiqmasa.
Chechanligin kim maqtar,
Dovda uni chiqmasa. [Ўзбек мақоллари. 2003. 143.]

Bu maqolni to'liq qofiyaga misol qilish mumkin. Chunki maqoldagi aytar-maqtar, yiqmasa-chiqmasa so'zlari bir-biriga tovush jihatidan ham mos kelgan.

Beraman degan quliga,
Chiqarib qo'yadi yo'liga.
Olaman degan qulidan,
Tortib oladi qo'lidan. [Ўзбек мақоллари. 2003. 194.]

Ushbu maqoldagi qofiya qilingan so'zlarning o'zagi, ya'ni qul-yo'l-qo'l so'zlaridir. E'tibor qilgan bo'lsangiz, birinchi a ikkinchi qatorda -ga qo'shimchasi, uchinchi va to'rtinchi qatorda -dan qo'shimchasi maqolning ohangdorligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Xalq maqollariga bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin:

Arg'umoqda yol yo'q deb,
Yo'lga tashlab ketmanglar.
Er yigitda mol yo'q deb,
Yovga tashlab ketmanglar. [Ўзбек мақоллари. 2003. 215.]

Maqoldagi yol-mol so'zlari ichki qofiya bo'lsa, yolga-yovga so'zlari tashqi qofiyadir. Bu yerda ikkita radif ishlatilgan: yo'q deb va tashlab ketmanglar so'zlari.

Ayrim hollarda esa sanoq sonlar qofiya qilingan maqollar ham uchraydi:

Bir bo'lgan ikki bo'lmay qolmas,

Ikki bo‘lgan uch bo‘lmay qolmas.

Uch bo‘lgan doim bo‘lmay qolmas. [Ўзбек мақоллари. 2003. 215.]

Maqolda ikki-uch doim so‘zlari qilib ishlatilgan. Qolmas so‘zi esa radifdir.

Xulosa. Maqollardagi qofiyalarda qofiyadosh so‘zlarning o‘zagi uyg‘unlashmasligi ham mumkin. Qofiya faqat qo‘shimchalarning takrorlanishi yoki aynan qo‘llanilgan so‘zlarning takrorlanishi natijasida yuzaga keltiriladi. Lekin bu hol maqol ritmiga putur yetkazmaydi, aksincha, musiqiylini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. 1967. Адабиётшунослик терминлари луғати, Т.,
2. Ўзбек мақоллари. Т., Шарқ, 2003.
3. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т., “Ўқитувчи” 2002.
4. Q.Mamiraliyev. Some Reviews on The Mutation of Genres in Uzbek Poetry. (2021). International journal for Innovative Engineering Management Research. Volume 10, Issue 03, Pages: 92-98. <https://ijiemr.org/public/uploads/paper/634741613321866.pdf> (DOI: 10.48047/IJEMR/V10/I03/22)
5. Mamiraliyev, Q. (2025). Folklorism in the poetry of the independence period. Bulletin of Pedagogics of New Uzbekistan, 3(2), 100–105. Retrieved from <https://in-academy.uz/index.php/yopa/article/view/45025>
6. Quvonch Mamiraliyev. (2025). The Portrayal of Autumn in Classical Poetry. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 5(08), 138–142. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume05Issue08-33>

